

Zbigniew Bokszański

Nowoczesność a alternatywne postacie wierzeń religijnych

Civitas Hominibus : rocznik filozoficzno-społeczny 2, 67-80

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew Bokszański

Nowoczesność a alternatywne postacie wierzeń religijnych

Krag problemów sygnalizowanych tytułem jest rozległy. Można znaczną ich część sprowadzić jednak do trzech grup zagadnień. Będą to, po pierwsze, kwestie związane z kształtowaniem się tzw. „nowej duchowości”¹. Po drugie, pojawianie się w sferze publicznej nowych wyznań, kultów i religii². Po trzecie wreszcie, przekształcenia dokonujące się w ugruntowanych instytucjonalnie religiach i poglądach ich wyznawców, znaczone w odniesieniu do chrześcijaństwa takimi pojęciami, jak „prywatyzacja” religii, religia „a la carte”, czy „niewidzialna religia”³. Dość zgodnie przy tym traktuje się je jako konsekwencje procesu modernizacji⁴.

W artykule pozostaniemy w obszarze tej ostatniej sfery przemian. Przedstawimy bowiem – w oparciu o materiały empiryczne – próbę określenia siły tendencji obecnych w procesie modernizacji, a wiodących ku alternatywnym postaciom religijności, nie zapominając przy tym o zmianach dokonujących się w Polsce.

Realizacja tego zamierzenia wymagać będzie odwołania się nie tylko do odpowiedniego zestawu danych ilościowych, charakteryzujących poglądy Polaków, lecz także wykorzystania materiałów porównawczych, pochodzących z innych krajów.

---

¹ Por. M. Gołaszewska (red.), *Oblicza nowej duchowości*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995.

² E. Barker, *New Religious Movements: A Practical Introduction*, Londyn: HMSO, 1992.

³ T. Luckmann, *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków: Nomos, 1996.

⁴ K. Dobbelaere, *Individualisation: A Multi-Dimensional Process?*, [w:] A. van Harskamp, A.W. Musschanga (red.), *The Many Faces of Individualism*, Leuven: Peeters, 2001.

Materiały empiryczne wykorzystane w projekcie

Dane empiryczne, do których będziemy się odwoływać w opracowaniu, pochodzą z międzynarodowych projektów badawczych: „Word Value Survey” i „European Value Survey”, które obecnie stanowią właściwie jedno, realizowane na ogromną skalę przedsięwzięcie badawcze. Badanie zostało dotąd przeprowadzone pięciokrotnie w latach od 1981 do 2005 r.

Z gigantycznego zbioru materiałów (w 2000 r. w projekcie uczestniczyło 85 krajów), do analizy wybraliśmy poniżej wymienione kraje i zebrane w nich dane, z pierwszych czterech etapów badań. Wykorzystywane przez nas dane pochodziły od około 28 tys. respondentów. Zaznaczyć należy, że z wybranych krajów, we wszystkich czterech „falach” badań uczestniczyły tylko Hiszpania i Niemcy. A oto jak w szczegółach przedstawiają się źródła danych (kraje i lata badań uwzględnione w opracowaniu):

1. Polska 1990, 1996, 2000;
2. Węgry 1981, 1990, 1999;
3. Hiszpania 1981, 1990, 1996, 2000;
4. Niemcy 1981, 1990, 1997, 2000;
5. Francja 1981, 1990, 2000;
6. Szwecja 1981, 1996, 2000;
7. Holandia 1981, 1990, 2000.

Dlaczego do analizy dynamiki procesów różnicowania się postaw wobec kanonów religijnych wybrano wskazane wyżej kraje? Odpowiadając najkrócej, powiedzieć można, że wybór zdeterminowało zastosowanie dwóch kryteriów. Jednym z nich był stopień zaawansowania procesu przemian kulturowych, któremu R. Inglehart nadał miano „postmodernizacji”. Wykorzystując rezultaty badań tego autora zawarte w jego opracowaniach (zwłaszcza Inglehart, 1990 i 1997)⁵ wybrano dwa kraje – Holandię i Szwecję – które zdecydowanie przodują w przemianach kulturowych charakterystycznych dla współczesnych społeczeństw. W studiach R. Ingleharta i innych autorów formułuje się tezę, że proces przemian systemów wartości i przekonań światopoglądowych, które były i są udziałem krajów zaawansowanych w procesie „postmodernizacji”, określa w ogólnych zarysach drogę ewoluowania systemów wartości i światopoglądów w pozostałych krajach – dodajmy, nie tylko europejskich. Uzasadnione w związku z tym wydawało się stworzenie możliwości dla dokonania porównań – z tego punktu widzenia – orientacji indywidualistycznych Polaków oraz Holendrów i Szwedów. Drugie z zastosowanych kryteriów wiązało się z włączeniem do porównań z Polską krajów o zróżnicowanej przeszłości w odniesieniu do tradycji demokratycznych i społeczeństwa obywatelskiego. Pamiętając o możliwym wpływie dziesięcioleci systemu autorytarnego w Polsce, włączyliśmy do analizy Węgry, jako były kraj „demokracji ludowej”. Ale także i Hiszpanię, jako kraj o niezbyt odległej przeszłości rządów autorytarnych, który znajduje się w stadium intensywnych przemian cywilizacyjnych, zapoczątkowanych stosunkowo niedawnym wstąpieniem do Unii Europejskiej. Hiszpania była istotnym elementem zbioru krajów wyodrębnionych do analizy z jeszcze jednego powodu. Były to znaczące w przeszłości wpływy katolicyzmu i tradycji religijnych. Cechy te wydawały się ważne dla porównań z Polską. Upraszczając zagadnienie, można powiedzieć, że postawy światopoglądowe, stosunek do kwestii moralnych,

⁵ R. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press, 1990; R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization*, Princeton: Princeton University Press, 1997.

a także orientacje indywidualistyczne Hiszpanów, zapowiadają – być może – najbliższe etapy przemian, które dokonają się w tych dziedzinach wśród Polaków.

W zbiorze krajów wybranych do porównań nie mogło zabraknąć Niemiec i Francji, cywilizacyjnego centrum Europy. Kraje te stanowią „stare demokracje”, które przeszły typową drogę procesu modernizacyjnego i wkroczyły zdecydowanie w „późną nowoczesność”. Uzyskaliśmy w ten sposób swoistą „modernizacyjną drabinę ewolucyjną”, pozwalającą na porównanie Polski z trzema grupami krajów:

- reprezentantów dość zróżnicowanej grupy krajów „nowych demokracji”, zajmujących relatywnie niższe pozycje na skali „postmodernizacji” (Węgry, Hiszpania);
- krajów o ugruntowanej demokracji i długotrwałym, zaawansowanym procesie modernizacyjnym, wiodącym ku „postmodernizacji” (Francja, Niemcy);
- oraz krajów, które wkroczyły już dość wyraźnie w stadium „postmodernizacji” (Szwecja, Holandia).

Taki dobór krajów miał zagwarantować możliwość posługiwania się dość rozległą skalą odniesień dla zamierzonych porównań. Przedmiotem analizy był natomiast obszar przekonań, w oparciu o które można było dokonać pomiaru stopnia wierności wobec kanonów ortodoksji religijnej.

Dane pozwalające scharakteryzować postawy i wartości respondentów, mieszczące się we wskazanym obszarze, przynosiły odpowiedzi na następujące pytania, stanowiące drobną część obszernego kwestionariusza, zawierającego łącznie ok. 220 pytań (bliższe informacje o projekcie „World Values Survey” znaleźć można na stronach internetowych World Values Survey: www.worldvaluessurvey.org).

Przy pytaniach podajemy numery zmiennych z kwestionariusza z czwartej „fali” badań z lat 2000–2001.

- v. 183. Czy wierzysz w Boga?
tak; nie; nie wiem
- v. 184. Czy wierzysz w życie po śmierci?
tak; nie; nie wiem
- v. 185. Czy wierzysz, że ludzie mają duszę?
tak; nie; nie wiem
- v. 186. Czy wierzysz w to, że istnieje diabeł?
tak; nie; nie wiem
- v. 187. Czy wierzysz w istnienie piekła?
tak; nie; nie wiem
- v. 188. Czy wierzysz w istnienie nieba?
tak; nie; nie wiem
- v. 189. Czy wierzysz w istnienie grzechu?
tak; nie; nie wiem

Przedmiotem opracowania były odpowiedzi uzyskane od respondentów na 7 powyższych pytań. Podstawowymi cząstkowymi zbiorami opracowywanych danych były pakiety materiałów, pochodzące z poszczególnych krajów i z kolejnych faz badań, np.: Polska 1990; Polska 2000; Hiszpania 1981 czy Niemcy 1990.

Zróźnicowanie wierzeń religijnych w badanych krajach

Przyjrzyjmy się obecnie, jak kształtowały się postawy wobec istotnych elementów wierzeń religijnych właściwych tradycji chrześcijańskiej. Stwierdzamy w tej dziedzinie, z jednej strony istnienie wyrazistych, imperatywnych sformułowań, legitymizowanych instytucjonalnie w nauczaniu Kościołów. Z drugiej natomiast strony, możemy spodziewać się – chociażby w świetle tezy o prywatyzacji religii – występowania w świadomości potocznej obecności zindywidualizowanych modyfikacji i wariantów tych wierzeń. Nie dysponujemy oczywiście danymi, pozwalającymi szczegółowo charakteryzować te odmienności. Możemy jedynie rejestrować deklaracje wiary, bądź jej braku w wybrane prawdy zawarte w nauczaniu Kościołów. Nie będziemy przy tym wnikać w różnice doktrynalne poszczególnych wyznań chrześcijańskich i stanowisk Kościołów wobec konkretnych zagadnień (np. koncepcji grzechu). Nie wydaje się to konieczne, w świetle przyjętego ogólnego modelu interpretacji wyników. Skłania on do tego, aby odpowiedzi twierdzące na pytania o wiarę w poszczególne dogmaty zawarte w nauce Kościołów, traktować jako przejawy orientacji sygnalizujących brak alternatywnych przekonań i poglądów, odpowiedzi negatywne natomiast, jako wskaźniki obecności alternatywnych orientacji religijnych.

Warunkiem wstępnym do analizy zróźnicowania wzorów postaw wobec tez doktrynalnych, winna być prezentacja danych, posiadających kluczowe znaczenie dla tych kwestii. Stanowią je deklaracje o wierze w Boga.

Tabela 1. Odpowiedzi „tak” [w %] na pytanie: „Czy wierzysz w Boga?”, w poszczególnych krajach i kolejnych „falach” badań

Kraj	1981	1990	1996–1997	1999–2000
Polska	–	96,6	–	97,1
Węgry	55,8	65,4	–	67,6
Hiszpania	91,5	85,5	90,9	85
Niemcy	79,6	77,6	74,5	46
Francja	65,4	61,9	–	61,4
Szwecja	60,4	–	56,1	53,3
Holandia	70,9	64,6	–	40,5

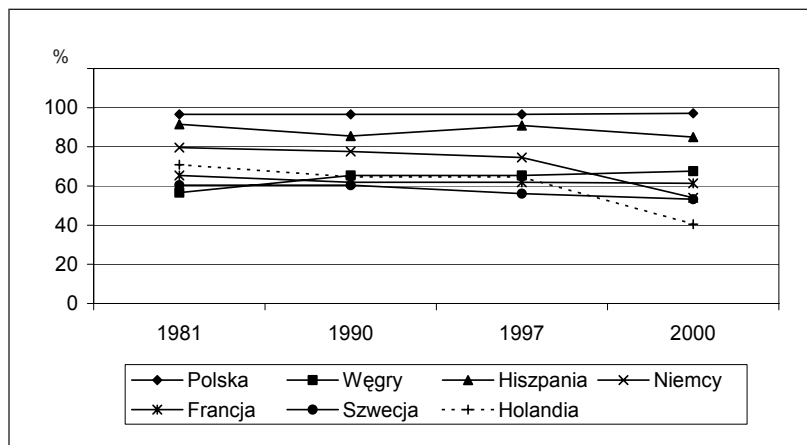
Źródło: opracowanie własne

Wyniki odpowiedzi na pytanie o wiarę w Boga są dość zróźnicowane. Możemy wyróżnić trzy grupy krajów. Stanowią je, po pierwsze, kraje o znacznym udziale w populacji osób deklarujących wiarę w Boga. Na pierwszym miejscu pod tym względem znajduje się Polska. Wyraźnie niższe, ale wciąż jeszcze znaczne odsetki wierzących posiada Hiszpania (powyżej 85%). W obu tych krajach nie obserwujemy w badanym 20-leciu istotniejszych zmian przekonań, co do wiary w Boga. Po drugie, znajdujemy grupę krajów stabilnie zlaicyzowanych, posiadających relatywnie niskie odsetki wierzących (od 50% do 70%) – Węgry, Francja, Szwecja. Po trzecie wreszcie, dostrzegamy kraje, w których nasilił się na przełomie wieków proces laicyzacji. Należą do nich Niemcy i Holandia. W obu tych krajach w ciągu 20 lat ilość ludzi niewierzących zwiększyła się o blisko 30%. W Holandii w 2000 r. stanowili oni już 60% populacji; w Niemczech ich udział zbliżył się do 50%.

Dane dotyczące deklarowanej wiary w Boga są przydatne z dwóch powodów. Stanowią informacje niezbędne dla całościowej oceny procesu zmiany kulturowej w poszczególnych krajach. Po wtóre, trudno byłoby bez nich dokonywać interpretacji wyników odpowiedzi na pytania dotyczące wierzeń w wybrane prawdy doktryny chrześcijańskiej.

Dla uwidocznienia różnic istniejących między krajami, a także charakteru zmian tych przekonań w czasie, przenieśmy powyższe dane na wykres.

Wykres 1. Odpowiedzi „tak” [w %] na pytanie: „Czy wierzysz w Boga?”, w poszczególnych krajach i kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

Poniżej w zbiorczej tabeli zamieszczamy wyniki odpowiedzi na pytania dotyczące wiary respondentów w wybrane prawdy wiary. Pozostałą część wywodu ilustrować będziemy wykresami przygotowanymi w oparciu o te dane (patrz tabela 2).

Analizując szczegółowe dane, dostrzegamy najpierw dość istotnie zaawansowaną indywidualizację w odniesieniu do przekonania o istnieniu diabła. W krajach Europy Zachodniej ok. 70%–80% respondentów deklaruje brak wiary w obecność diabła. Przekonania te mają, jak można sądzić, odleglejszą w czasie genezę, gdyż charakteryzują się właściwie brakiem zmienności. W ciągu ostatnich dwóch dekad, zmiany mają bowiem co najwyżej postać fluktuacji wokół utrwalonej tendencji. Na krótki komentarz zasługują jedynie dane z Polski i Hiszpanii. Respondenci – Polacy są w odniesieniu do tej kwestii najmniej zindywidualizowani w swoich poglądach spośród obywateli wszystkich badanych krajów. Trudno niestety powiedzieć coś więcej na ten temat. Pytanie to występowało bowiem w Polsce jedynie w kwestionariuszu badań z 1990 r. Wyraźniej natomiast niż Polacy, są w tej dziedzinie zindywidualizowani Hiszpanie, chociaż z kolei mniej niż członkowie pozostałych krajów Europy Zachodniej. Podkreślić wypada jednak, że Hiszpanie, podobnie jak mieszkańcy pozostałych krajów Zachodniej Europy, nie zmieniają w tej dziedzinie swoich poglądów.

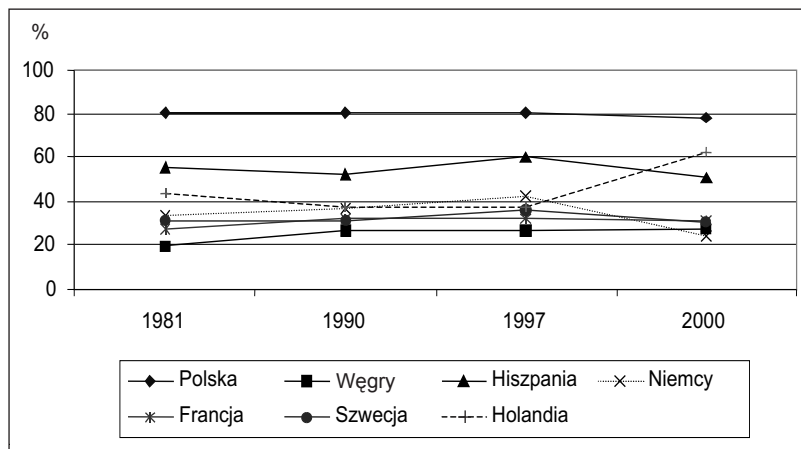
Bardzo podobnie kształtują się poglądy na istnienie piekła. Z tą tylko różnicą, że przekonania dotyczące tej kwestii w krajach Europy Zachodniej, oddalają się jeszcze wyraźniej od sformułowań doktrynalnych. W tej części Europy bowiem, aż około 80%–85% respondentów nie wierzy w istnienie piekła i poglądy te nie zmieniają się w kolejnych okresach badań.

Tabela 2. Odpowiedzi „tak” [w %] na pytania o prawdy wiary w badanych krajach i we wszystkich „falach” badań

Kraj	Lata	Wiara w piekło	Wiara w niebo	Wiara w grzech	Wiara w Boga	Życie po śmierci	Wiara w duszę
Polska	1990	53,5	80,1	90,8	96,6	78,2	85,9
	1996	–	–	90,8	–	–	–
	2000	36,1	78,5	89,5	97,1	79,2	–
Węgry	1981	11,6	19,8	44,8	56,6	17,2	44,7
	1990	16,2	26,7	39,1	65,4	26,2	14,3
	1999	19,1	27,2	44,6	67,6	–	–
Hiszpania	1981	38,4	55,6	64	91,5	66,9	72,9
	1990	29,3	52,1	58,7	85,5	51,0	66,8
	1996	37,3	60,4	64,5	90,9	65,8	79,2
	2000	36,8	51,1	51,2	85,0	53,3	71,9
Niemcy	1981	14,6	33,8	64,6	79,6	45,8	67,6
	1990	14,3	36,8	62,4	77,6	50,0	74,4
	1997	17,3	42,5	54,1	74,5	55,2	88,3
	2000	16,3	24,5	33,9	54,0	29,2	–
Francja	1981	15,2	27,4	42,8	65,4	40,5	50,9
	1990	17,3	32,4	43	61,9	44,1	55,3
	2000	19,5	31,4	39,5	61,4	44,7	–
Szwecja	1981	11,0	31,5	40	60,4	34,9	50,1
	1996	12,1	36,3	33,7	56,1	49,4	68,8
	2000	9,0	30,4	25,3	53,3	46,3	–
Holandia	1981	16,0	43,9	54,2	70,9	50,5	69,6
	1990	14,1	37,3	45,5	64,6	45,4	72,4
	2000	14,3	62,6	38,8	40,5	49,4	–

Także i tutaj Hiszpanie są mniej zindywidualizowani w swoich opiniach, których w zasadzie nie zmienili w ciągu 20-lecia. Natomiast w przypadku Polski obserwujemy zmianę wiodącą ku rosnącej indywidualizacji poglądów. Dostrzegamy bowiem blisko 18-procentowy przyrost opinii, wyrażających niewiarę w istnienie piekła. Trudno oprzeć się przekonaniu, że Polacy zbliżają w tym względzie swoje stanowisko do poglądów większości Europejczyków.

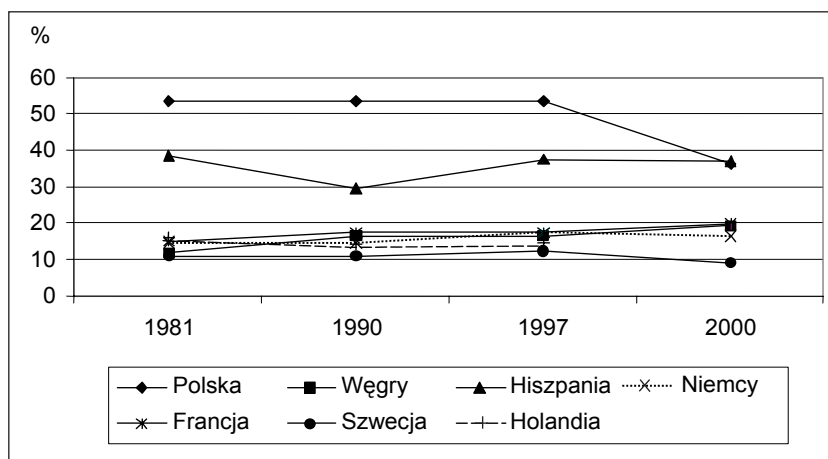
Wykres 2. Odpowiedzi „tak” [w %] na pytanie: „Czy wierzysz w istnienie piekła?”, w poszczególnych krajach i kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

W zbliżony sposób kształtują się także przekonania co do wiary w niebo. W Niemczech, Francji i Szwecji, a także na Węgrzech nie dostrzegamy istotniejszych zmian, które wskazywałyby na zaznaczanie się wyraźniejszych tendencji pogłębiających, i tak już wyraźnie zaawansowaną indywidualizację.

Wykres 3. Deklaracje wiary w istnienie nieba [w %] w badanych krajach

Źródło: opracowanie własne

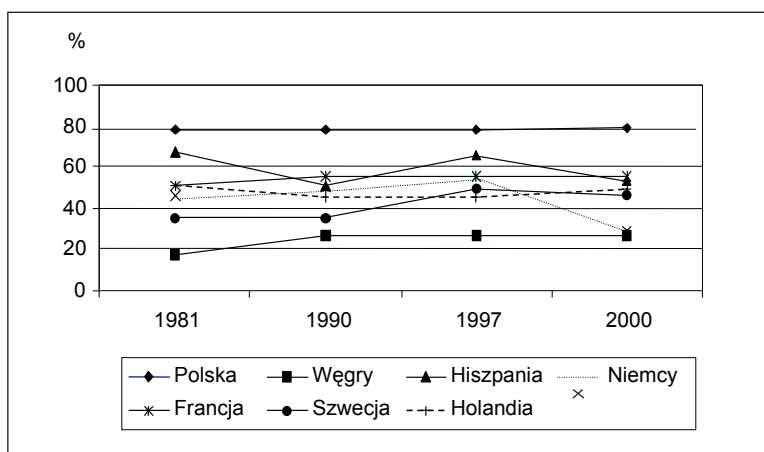
Zmian nie dostrzegamy także w Polsce i w Hiszpanii, które prezentują wyraźnie inny podział społecznych przekonań na ten temat, w stosunku do pozostałych krajów. Polacy przy tym różnią się zdecydowanie od reszty Europy; proporcja osób wierzących w niebo sięga bowiem w Polsce 80%. W Holandii natomiast dostrzegamy obecność tendencji odmiennej.

Tam bowiem, inaczej niż w pozostałych krajach, aż o 20% wzrosła ilość osób wierzących w istnienie nieba.

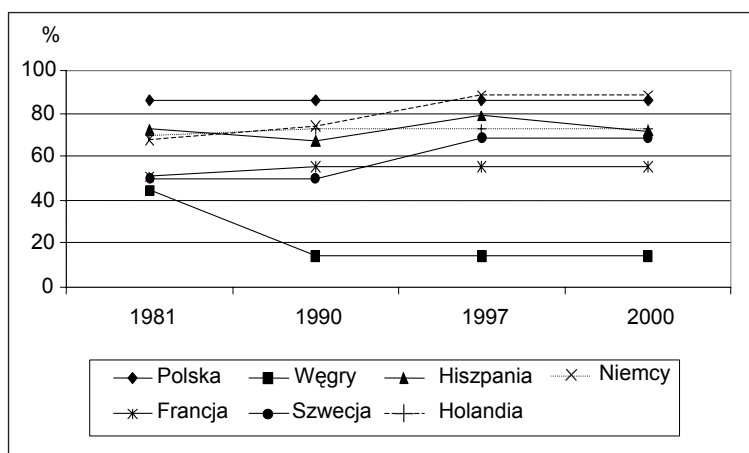
Dość zróżnicowana jest natomiast struktura przekonań dotyczących życia po śmierci i wiary w istnienie duszy.

Wykres 4. Deklaracje wiary w życie po śmierci [w %]
w wybranych krajach i kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

Wykres 5. Deklaracje wiary w istnienie duszy [w %]
w wybranych krajach i kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

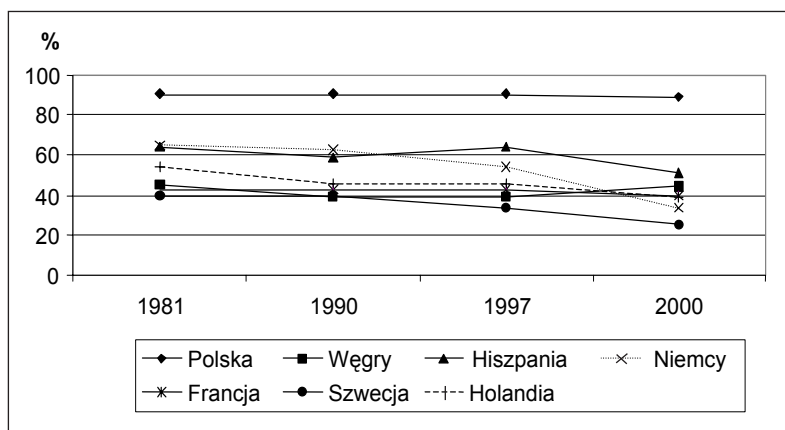
Polacy w latach 1980–2000 zupełnie nie zmienili swoich poglądów wobec kwestii życia po śmierci. Co więcej, charakteryzuje ich wysoki – sięgający 80% – poziom akceptacji tej prawdy. We Francji i Holandii oraz w mniejszym nieco stopniu w Szwecji obserwujemy

również obecność dość stabilnych poglądów w odniesieniu do wiary w życie po śmierci. Ale stabilizacja ta dotyczy innej sytuacji. Społeczeństwa tych krajów charakteryzują się bowiem wyraźną polaryzacją stanowisk. Blisko połowa respondentów w każdym z nich wierzy w życie po śmierci; pozostała część to zwolennicy poglądu przeciwnego. Natomiast w przypadku Hiszpanii i Niemiec dostrzegamy nasilenie tendencji indywidualizacyjnych. Najwyraźniej tendencja ta w ciągu 20-lecia zarysowała się w Niemczech, w których w roku 2000 ponad 70% respondentów odrzuca przekonanie o istnieniu życia po śmierci. Dodajmy, że stanowi to przyrost o ok. 16% w stosunku do roku 1981.

Nieco inny jest wzór odpowiedzi dotyczących wiary w istnienie duszy. Dostrzegamy tu stabilizację przekonań potwierdzających tę wiarę przez pokaźną część respondentów w Hiszpanii (i zapewne także w Polsce; chociaż brak danych z lat 1996 i 2000 pozwala jedynie na przypuszczenia). Równocześnie obserwujemy dość wyraźny wzrost ilości respondentów przekonanych o istnieniu duszy w Szwecji i Niemczech. Poglądy Holendrów i Francuzów pozostają w tej dziedzinie bez zmian. Liderem nieortodoksyjnych przekonań – podobnie jak w przypadku wiary w życie po śmierci – pozostają Węgry (jedynie ok. 15% respondentów w 1990 r. deklarowało wiarę w istnienie duszy).

Na nieco szerszy komentarz zasługują odpowiedzi na pytanie o wiarę w istnienie grzechu. Moralny problem niedostrzegania obecności grzechu w życiu człowieka stanowi, jak wiadomo, często pojawiający się temat wielu debat prowadzonych nie tylko w kręgach osób duchownych. Toczą się one ze zmiennym nasileniem w różnych środowiskach, w związku z procesami laicyzacji, sporami dotyczącymi problemów socjalizacji i wychowania czy zagrożeń dla ładu normatywnego, które stwarza „społeczeństwo permissywne”; by wymienić tylko niektóre zagadnienia ogniskujące owe dyskusje. Dane, którymi dysponujemy, skłaniają do sformułowania dość zdecydowanej opinii. Otóż zaznacza się (kolejny raz z wyjątkiem Polski), rosnący brak wiary w istnienie grzechu; co w świetle wcześniejszych ustaleń świadczy o rosnącej popularności orientacji odchodzących od kanonów doktrynalnych.

Wykres 6. Deklaracje wiary w istnienie grzechu [w %]
w wybranych krajach i kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

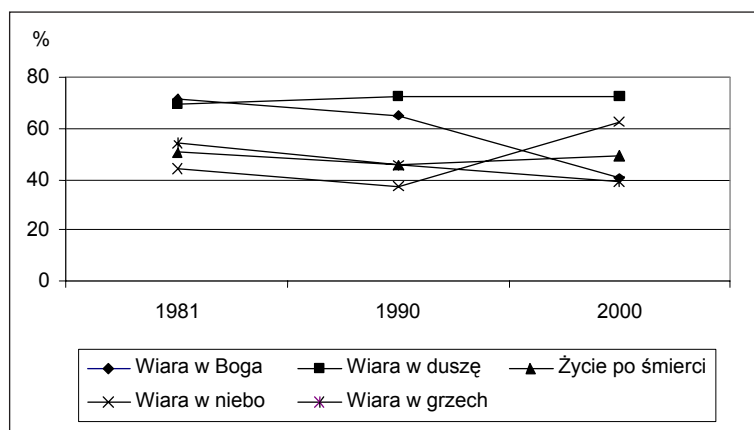
W przeciągu 20 lat objętych badaniami, w Hiszpanii wyraża się to zwiększeniem o ponad 12% liczby osób negujących istnienie grzechu, w Niemczech o ponad 30%, w Szwecji i Holandii odsetek ten wynosi prawie 15% badanych.

O nieortodoksyjnych przekonaniach religijnych

Zasadniczym sposobem wykorzystania sygnalizowanych powyżej zależności jest jednak pewna dość istotna, jak sądzimy, generalizacja, pozwalająca na sformułowanie – przynajmniej w hipotetycznej postaci – stadiów procesu wyłaniania się alternatywnych postaci przekonań religijnych.

Punktem wyjścia, do tej części naszych uwag, są charakterystyczne niekonsekwencje, które dostrzegamy w zebranych materiale. I tak np. w przypadku Holandii, jak wskazywaliśmy, zwiększa się dwukrotnie (z 30% do 60%) w ciągu 20 lat odsetek osób niewierzących w Boga, a równocześnie o 20% wzrasta ilość ludzi wierzących w niebo i nie maleje proporcja osób wierzących w życie po śmierci oraz istnienie duszy. W Niemczech natomiast w tym samym okresie maleje o 25% ilość ludzi deklarujących wiarę w Boga, maleją także o kilkanaście procent odsetki wierzących w niebo i życie po śmierci; ale rośnie równocześnie o blisko 15% ilość osób wierzących w istnienie duszy. Przedstawmy te zależności na wykresach dla uwidocznienia omawianych tendencji.

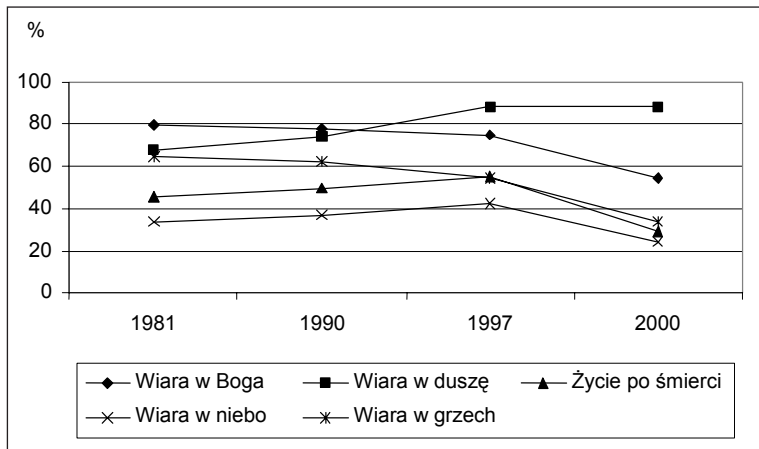
Wykres 7. Deklaracje wiary w Boga oraz w istnienie duszy, życia po śmierci, niebo i w grzech [w %] w Holandii w kolejnych „falach badań

Źródło: opracowanie własne

Obserwowane niespójności trudno byłoby tłumaczyć niedoskonałością narzędzi badań socjologicznych. Są podstawy, aby sądzić, iż niekonsekwencje te, w niemałej części, związane są z pojawianiem się alternatywnych, nieortodoksyjnych koncepcji Boga, duszy czy życia po śmierci, odbiegających od zinstytucjonalizowanych kanonów myślenia religijnego, a czerpanych np. z religii Dalekiego Wschodu lub inspirowanych światopoglądem New Age. Utwierdza nas w tym kierunku myślenia pewna charakterystyczna właściwość obu wykresów.

Wykres 8. Deklaracje wiary w Boga oraz w istnienie duszy, życia po śmierci, niebo i w grzech [w %] w Niemczech w kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

Zauważmy, że poszczególne linie obrazujące rozkłady danych na wykresach przecinają się; niekiedy w wielu punktach. Przenosząc tę obserwację na poziom znaczeń wiązanych z deklaracjami respondentów, stwierdzić możemy, że w obu krajach tendencje do wyłaniania się alternatywnych postaci przekonań religijnych manifestować się mogą na dwa sposoby.

Mogą to być, po pierwsze, wysokie odsetki deklaracji braku wiary w doktrynalne tezy Kościołów, do czego odwoływaliśmy się często w toku tej analizy. Ale po drugie, co najmniej równie ważnym wskaźnikiem indywidualizmu może być charakter relacji między przekonaniami respondentów, wyrażający się profilami odpowiedzi na poszczególne pytania. Relacje te mogą bowiem albo odzwierciedlać logikę całości systemu wierzeń religijnych, bądź od niej odchodzić. W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia z wyraźnymi przejawami alternatywnych orientacji religijnych.

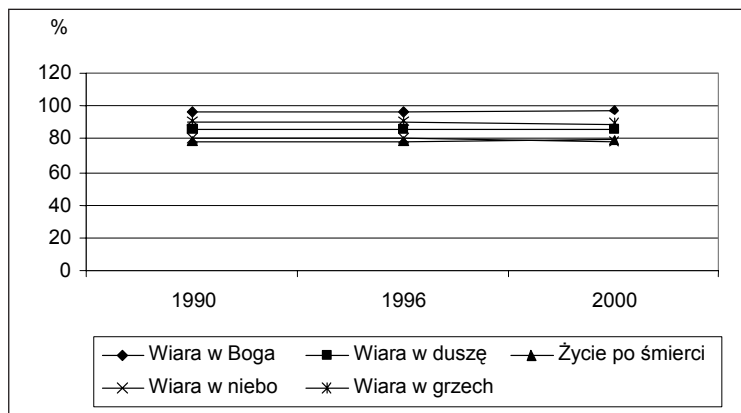
Sięgnijmy do przykładu. Na gruncie też doktryny katolickiej oczekiwać można, że osoby wierzące w istnienie duszy, będą równocześnie deklarować wiarę w życie po śmierci. Jeżeli w badanej próbie proporcje osób wierzących w duszę są wyraźnie wyższe od deklaracji wiary w życie po śmierci, możemy zakładać, że część respondentów posiada alternatywne, nieortodoksyjne idee duszy lub życia po śmierci.

Powracając do graficznej postaci tych zależności, moglibyśmy oczekiwać, że wykres obrazujący strukturę odpowiedzi na siedem analizowanych pytań w hipotetycznym przypadku zbiorowości złożonej wyłącznie z ludzi akceptujących bez wątpliwości prawdy wiary, miałby postać jednej linii prostej („kumulującej” rozkłady odpowiedzi na wszystkie pytania), przebiegającej na poziomie 100%. Rzeczywistość odbiega oczywiście od typów idealnych. Pozostając przy interesujących nas pytaniach, możemy w związku z tym wyróżnić dwa zasadnicze typy orientacji indywidualistycznych.

Pierwszy z nich – nadajmy mu miano „nowoczesnego” – charakteryzuje się zróżnicowanym – zależnie od przedmiotu wiary – stopniem wierności ortodoksji religijnej. Ale dodajmy zaraz, przy pozostawaniu w obszarze podstawowych kanonów doktryny religijnej

i zachowaniu spójności między deklarowanymi przekonaniem. Ta ostatnia właściwość przekładałaby się na wykresie na równoległość linii, obrazujących rozkłady danych. Dobrym empirycznym przykładem tych zależności mogą być rzeczywiste przekonania religijne Polaków, odnotowane w komentowanych badaniach.

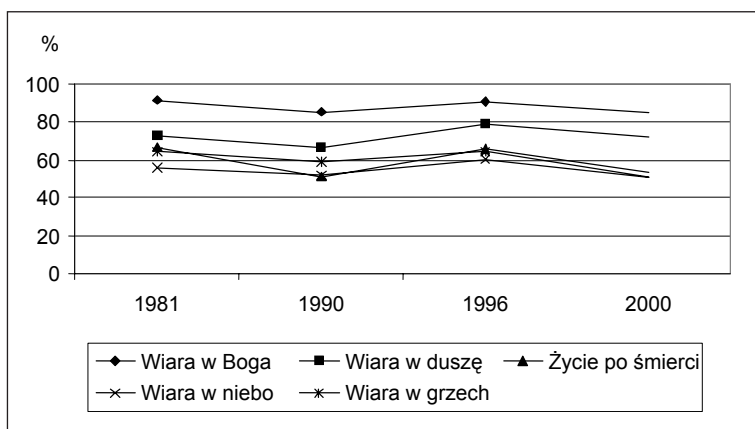
Wykres 9. Deklaracje wiary w Boga oraz w istnienie duszy, życia po śmierci, niebo i w grzech [w %] w Polsce w kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

Jak widać, nie mamy w tym przypadku do czynienia z sytuacjami, w których na przykład ilość wierzących w życie po śmierci jest wyższa od ilości osób przekonanych o istnieniu duszy. Indywidualizm – o ile można w tym przypadku o nim mówić – zaznaczałby się drobnymi różnicami w ilościach respondentów, akceptujących poszczególne tezy doktrynalne. Wariantem orientacji „nowoczesnej” moglibyśmy nazwać także ewoluujące przekonania religijne Hiszpanów.

Wykres 10. Deklaracje wiary w Boga oraz w istnienie duszy, życia po śmierci, niebo i grzech [w %] Hiszpanii w kolejnych „falach” badań

Źródło: opracowanie własne

Cechą charakterystyczną tego rodzaju poglądów byłyby znacznie wyraźniej zaznaczające się różnice między deklaracjami wiary w poszczególne prawdy doktrynalne. W znacznej mierze zachowany zostaje jednak ogólny wzór spójności prezentowanych przekonań, wyrowadzony z respektowania podstawowych zasad katolicyzmu. Przekłada się to na taką oto np. zależność, że wzrastającej liczbie osób przekonanych o istnieniu duszy towarzyszy w próbie proporcjonalny wzrost ilości deklaracji wiary w życie po śmierci. Moglibyśmy potraktować ten stan częściowego braku podporządkowania zinstytucjonalizowanym prawdom zawartym w nauczaniu Kościołów, jako stadium przejściowe, wiodące ku odmiennym, już „późnonowoczesnym” alternatywnym orientacjom religijnym.

Z kolei te orientacje charakteryzują się, po pierwsze, częstymi deklaracjami braku wiary w tradycyjne prawdy religijne. Po wtóre, jak wskazywaliśmy wyżej, są im właściwe zawiłane wzory relacji między deklarowanymi przekonaniami religijnymi. Stan ten nakazuje spodziewać się obecności w myśleniu respondentów zindywidualizowanych koncepcji religijnych i różnorodnych idei światopoglądowych. Na zjawisko to zwróciła uwagę wcześniej L. Boye w swojej analizie religijności Belgów, nadając mu miano „mieszania kodów” (*mixing of codes*). Ten wzór orientacji religijnych przejawia się – jej zdaniem – na trzy sposoby:

[...] w łączeniu wątków zinstytucjonalizowanych i potocznych, w przypadkowych zapożyczeniach z dyskursu naukowego i religijnego oraz w poszukiwaniu inspiracji w różnych religiach, szczególnie orientalnych⁶.

Na koniec pozostaje jeszcze do skomentowania kwestia zasadności formułowanych powyżej wniosków, opartych na zależnościach, które uwidoczniły się w analizie diachronicznej. Dyskutować z nimi można, argumentując np., że zarówno w Niemczech jak i w Holandii, tradycyjnie poważniejszą rolę odgrywały wyznania protestanckie. Zatem obserwowane tendencje wiązać można z dominującymi wyznaniem, eksponującymi w swoich założeniach prerogatywy jednostki i orientację indywidualistyczną. Trudno jednak w pełni zgodzić się z tą linią argumentacji. I to z dwóch powodów. Po pierwsze, w obu krajach połowa (w Holandii nawet 60%) populacji deklaruje brak wiary w Boga. Zatem słabnie wydatnie wpływ dominujących, zinstytucjonalizowanych poglądów. Po wtóre, dane zawarte w tabeli 2 i przeniesione na wykresy, wskazują, że komentowane wyżej nieortodoksyjne relacje między poszczególnymi przekonaniami, nie pojawiają się od pierwszej „fali” badań. Dostrzegamy je w umiarkowanej postaci w danych z 1990 r. Na wyrazistości zyskują natomiast dopiero w roku 2000. Tak więc, założyć można, że poważną rolę odgrywały tutaj czynniki inne niż tradycyjne orientacje religijne. Czynniki te, zaznaczające swoją obecność w ostatnich dekadach XX wieku, łączyć wypada raczej z przemianami dokonującymi się w łonie nowoczesności i wkraczaniem jej w fazę „drugiej” bądź „późnej” nowoczesności. Zatem, w pewnej przynajmniej mierze, uzasadnione jest przekonanie, że podobny proces pojawić się może i w innych krajach.

⁶ L. Boye, *From Institutional Catholicism to 'Christian Inspiration': Another Look at Belgium*, [w:] W.C. Roof, J.W. Carroll, D.A. Roozen (red.), *The Post-War Generation and Establishment Religion: Cross-Cultural Perspectives*, Oxford: Westview Press, San Francisco, 1995, s. 201.

Bibliografia

Barker E., *New Religious Movements: A Practical Introduction*, Londyn: HMSO, 1992.

Boye L., *From Institutional Catholicism to 'Christian Inspiration': Another Look at Belgium*, [w:] W.C. Roof, J.W. Carroll, D.A. Roozen (red.) *The Post-War Generation and Establishment Religion: Cross-Cultural Perspectives*, Oxford: Westview Press, San Francisco, 1995.

Dobbelaere K., *Individualisation: A Multi-Dimensional Process?*, [w:] A. van Harskamp, A.W. Musschanga (red.), *The Many Faces of Individualism*, Leuven: Peeters, 2001.

Gołaszewska M. (red.), *Oblicza nowej duchowości*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995.

Luckmann T., *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków: Nomos, 1996.